العربیة العلویة و اللغة المرویّة؛ کتابی نویافته از شیخ حرّ عاملی؛ معرفی و نقد ـ وحید شَوندی
علمی- ترویجی
فصلنامه تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال هفدهم، شماره ۶۶ «ویژه قرآن و حدیث»، بهار ۱۳۹۹، ص ۱۹۰-۱۹۸

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.66.9.6]

العربیة العلویة و اللغة المرویّة؛ کتابی نویافته از شیخ حرّ عاملی؛ معرفی و نقد

وحید شَوندی*

چکیده: این گفتار به معرفی مختصر کتاب العربیة العلویة و اللغة المرویّة؛ نوشتهٔ محدث شیعی شیخ حرّ عاملی (۱۰۳۳-۱۱۰۴) می‌پردازد. این کتاب که تا کنون کمتر شناخته شده، بخش‌هایی از ادبیات عرب را بر اساس احادیث اهل بیت نگاشته است. در قسم اول، ۳۹ باب از ابواب ادبیات عرب و در قسم دوم، ۴۰ کلمه یا عبارت را بر مبنای احادیث شیعی توضیح می‌دهد. نگارنده پس از بیان تاریخچه‌ای از دو دیدگاه ادیبان در بارهٔ جواز یا عدم جواز استناد به احادیث در علوم ادبی، در بارهٔ کتاب العربیة العلویة توضیح داده است و تنها نسخهٔ خطی کتاب را که مبنای تحقیق کتاب است، شناسانده است. همچنین فهرست تفصیلی کتاب را آورده است تا درونمایهٔ کتاب مشخص شود.

کلیدواژه‌ها: العربیة العلویة و اللغة المرویّة (کتاب) – کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی؛ حرّ عاملی؛ ادبیات عربی؛ حدیث شیعی.

*. پژوهشگر حوزه علمیه قم.

مقدمه

در بارهٔ زندگی و آثار محدث بزرگوار شیخ حرّ عاملی (۸ رجب ۱۰۳۳-۲۱ ماه رمضان ۱۱۰۴) بسیار نوشته‌اند، تا آنجا که نیازی به تکرار نوشته‌های پیشین نیست آثار گرانقدر و جاودانهٔ او همچون وسائل الشیعة، الجواهر السنیة، اثبات الهداة، الفوائد الطوسیة، امل الآمل و کتابهای دیگر، صدها سال به مجالس و مراکز علمی مکتب اهل بیت روشنی بخشیده است.

افزون بر آن، ایشان کتابهای فراوانی از آثار قدما را استنساخ کرده که به برکت این جهاد علمی، امروز نسخه‌های معتبری از آنها را در اختیار داریم. همچنین اجازات و انهاءات ایشان به دانشوران زمان خود نشان می‌دهد که جلسات متعدّد قرائت و تصحیح و مقابلهٔ این کتابها را اداره می‌کرده است.

کتاب العربیة العلویة یکی از آثار مکتوب و کمتر شناخته شدهٔ شیخ حرّ عاملی است که در این گفتار در بارهٔ آن توضیحاتی خواهد آمد.

۱. تاریخ استناد به احادیث در علوم ادبی

در زمینهٔ تاریخ استناد به حدیث در علوم ادبی، باید گفت: ادیبان متقدم در صرف و نحو، کمتر به احادیث نبوی استناد می‌کردند، با اینکه در دیگر علوم ادبی این استناد بیشتر بود. خلیل بن احمد (م ۱۷۵)، سیبویه (م ۱۸۰)، فرّاء (م ۲۰۷) و ابن خالویه (م ۳۷۰) در این گروه به شمار می‌روند. (بنگرید: موقف النُحاة من الاحتجاج بالحدیث الشریف، ص ۴۲ – ۱۸۹) در سده‌های هفتم تا دوازدهم دانشوران دیگر را در همین گروه می‌بینیم، مانند: ابوالبقاء عکبری (م ۶۱۶)، ابن حاجب (م ۶۴۶)، رضی استرآبادی (م ۶۸۸)، ابن هشام (م ۷۶۲)، سیوطی (م ۹۱۱) و ابن ابی الطیب فاسی (م ۱۱۷۰). (بنگرید: النحویون و الحدیث الشریف، ص ۶۵–۱۳۰؛ موقف النحاة من الحدیث الشریف، ص۲۲۶–۲۳۳؛ تاریخ الاحتجاج النحوی بالحدیث الشریف، ص ۱۸۸؛ فیض نشر الانشراح من روض طیّ الاقتراح، ج ۱ص ۵۲۵)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.66.9.6]

البته گروهی از دانشوران علوم ادبی با این رویکرد مخالفت کرده‌اند. سیوطی دو دلیل آنها را نقل می‌کند. (الاقتراح فی اصول النحو، ص ۴۴ – ۴۵) به این دو دلیل نیز پاسخ داده شده که تفصیل کلام، موکول به محلّ خود می‌باشد.

تاریخچهٔ یادشده بر اساس دیدگاه‌های اهل تسنن است که حدیث را منحصر به کلام پیامبر می‌دانند، در حالی که شیعه تمام کلمات صادره از پیامبر و حضرت زهرا و دوازده امام را حدیث می‌داند. غنای گنجینهٔ حدیثی بر این مبنا، دیدگاه و ادلّهٔ طرفداران استناد به حدیث در ادبیات را تقویت می‌کند. تفصیل این کلام نیز مجال دیگر می‌طلبد.

کتاب العربیة العلویة نوشتهٔ شیخ حرّ عاملی در این راستا قابل تذکر و توجه است که تا کنون کمتر به آن اشاره شده است.

۲. در بارهٔ کتاب العربیة العلویة

یکی از آثار محدث عاملی کتاب العربیة العلویة است که در چندین منبع کتابشناسی و تراجم نگاری ضمن فهرست آثار شیخ حرّ، از آن یاد شده است. (از جمله بنگرید: امل الآمل ج ۱ ص ۱۴۴، ریاض العلماء ج ۵ ص ۶۶، لؤلؤة البحرین ص ۷۵، روضات الجنات ج ۷ ص ۹۹، الذریعة ج ۱۴ ص ۲۴۳ و چندین منبع دیگر)

مؤلف در یکی از اجازات خود، ضمن اشاره به آثار خود، از این کتاب یاد می‌کند. در اجازه به سید محمد تقی ابن سید محمد صادق موسوی که در اواخر شعبان ۱۱۰۰ در مشهد مقدس رضوی صادر شده، می‌نویسد:

«و أجزت له ... أن یروی عنی جمیع ما ألّفته و جمعته و رویته من الکتب و الرسائل، فمنها: ... کتاب العربیة العلویة و اللغة المرویّة، لم یتمّ ...»

متن این اجازه در پایان نسخه‌ای از وسائل الشیعة آمده که به شماره ۴۳۵ کتابخانه مدرسه نواب مشهد موجود است. (فهرست نسخه‌های خطی مدرسهٔ علمیهٔ عالی نواب، ص ۳۵۷. نیز بنگرید: علم الحدیث، کاظم مدیر شانه چی، ص ۲۸۱ – ۲۸۳)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.66.9.6]

محدث عاملی در این کتاب، به ۳۱ کتاب استناد کرده، که علاوه بر منابع حدیثی شیعهٔ امامیه، نام برخی از کتابهای اهل تسنن نیز در این فهرست دیده می‌شود؛ مانند: نزهة الألبّاء نوشته ابوالبرکات انباری (۵۱۳ – ۵۷۷)، الفیة ابن مالک (۶۰۰ – ۶۷۲)، وفیات الاعیان ابن خلّکان (۶۰۸ – ۶۸۱).

۳. فهرست ابواب کتاب

فهرست ابواب کتاب به ترتیب مصنف چنین است:

القسم الأوّل فیما یتعلّق بالعربیّة: (شامل ۳۹ باب که ۱۰۷ حدیث یا نقل در آن آمده است)

در این بخش برخی از قواعد و قوانین کلّی ادبی، مباحث صرفی و نحوی، اشتقاق، تفسیر، کلام، فقه، تاریخ و علوم دیگر آمده است.

(۱). باب الأمر بتعلّم العربیّة.

(۲). باب الأمر بالإعراب وتعلّم الأدب واجتناب اللَحن.

(۳). باب الأمر بتعلّم النحو وأنَّ أمیرَ المؤمنین علیّ بن أبی طالب علیه‌السلام وَضَعَهُ.

(۴). باب جملة من مسائل النحو.

(۵). باب ذمّ الإفراط فی النحو والإکثار منه.

(۶). باب أنَّ العطفَ یقتضی تشریکَ الحُکم، وأنَّ «الباءَ» قد تجیئ للتبعیض.

(۷). باب أنَّ «أو» للتخییر کُلَّما وردت فی القرآن فی الکفّارات ونحوها، وأنَّها تأتی للتقسیم أیضاً.

(۸). باب جملة من أنواع ألفاظ القرآن وأحکامها المتعلّقة بالعربیّة.

(۹). باب أنَّهُ قد یُستعمل لفظُ العموم فی معنی الخصوص لقرینة.

(۱۰). باب أنَّهُ قد یُستعمل لفظُ الخصوصِ فی معنی العموم لقرینة.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.66.9.6]

(۱۱). باب أنَّهُ قد يُستعمل الفعلُ وشبهُهُ إلى غيرِ ما هو لَهُ، فلا يكون الإسنادُ حقيقةً بل يكون مجازاً.

(۱۲). باب أنَّهُ قد يُستعمل الفعلُ الماضى فى معنى الاستقبال لقرينة.

(۱۳). باب أنَّ «إلّا» قد تُستعمل بمعنى «واو العطف» لقرينة.

(۱۴). باب أنَّهُ قد يُذكر مقولُ القولِ ويُحذف القولُ لقرينة.

(۱۵). باب أنَّهُ قد يُحذف المضافُ ويُقام المضافُ إليه مقامَهُ لقرينة.

(۱۶). باب أنَّ إسنادَ أفعال العباد إليهم حقيقةٌ لا مجازٌ، وإسنادَها إلى اللهِ مجازٌ لا حقيقةٌ.

(۱۷). باب أنَّهُ قد يُخاطب إنسانٌ ويُراد بالخطابِ غيره.

(۱۸). باب أنَّهُ لا يُقصد بالخطاب مخاطبٌ معيّنٌ، فيُفيد العمومَ لكلِّ مَنْ يصلح له الخطاب، وأنَّ استغراقَ المفردِ أشمل من الجمع.

(۱۹). باب أنَّهُ يجوز أنْ يُخاطبَ المفرد بخطابِ الجمع للتعظيم.

(۲۰). باب أنَّ {**وأرجلكم**} فى آية الوضوء مخفوضةٌ معطوفةٌ على {**رؤسكم**}.

(۲۱). باب «إلى» هل تأتى بمعنى «مِنْ» أم لا؟

(۲۲). باب أنَّ الاستفعالَ طلبُ الفعل.

(۲۳). باب اشتقاق جملة من أسماء الله وأسماء الأنبياء والأئمّةعليهم‌السلام وغيرها.

(۲۴). باب أنَّ «ما» لما لا يُعقل.

(۲۵). باب جواز الفصل بين فعل المدح والذمّ وفاعله.

(۲۶). باب الفصل بين الموصوف والصفة.

(۲۷). باب أنَّهُ ينبغى تعلّمُ الكتابة.

(۲۸). باب آداب كتابة البَسملة.

(۲۹). باب استحباب الابتداء بالبَسملة فى الكتابة وغيرها.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.66.9.6]

(۳۰). باب آداب المكتابة.

(۳۱). باب آداب الكتابة.

(۳۲). باب أنَّهُ قد يُستعمل اللفظ فی غير معناه علی وجهِ المجاز أو التشبيه.

(۳۳). باب أنَّهُ إذا قيل: «شهر رمضان» فالشهرُ مضافٌ إلی الاسم، والاسمُ اسمُ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ.

(۳۴). باب أنَّ صيغةَ «فِعال» للمبالغة فی الفعل.

(۳۵). باب أنَّهُ قد يُغلب اللقبُ أو الكنيةُ علی الاسم.

(۳۶). باب أنَّ «الشمالَ»، و«الجنوبَ»، و«الصبا»، و«الدبورَ» أسماءُ ملائكة، وأنَّ الرياحَ الأربعَ تُضاف إليها.

(۳۷). باب عدم جواز زيادة الهمز في القرآن وترك الهمز الأصلی.

(۳۸). باب أنَّ أواخرَ فصولِ الأذان والإقامة مخرومةٌ ساكنةٌ للوقف.

(۳۹). باب أنَّ «الباءَ» فی البَسملة للاستعانة.

بخش دیگر شامل معنای برخی از واژه‌ها یا عبارات است که در احادیث آمده است.

القسم الثانی: معانی شرذمة من اللغات عن الأحاديث: (معنای ۴۱ واژه یا عبارت که در احادیث آمده است):

(۱). العقل؛ **(۲)**. الألباب؛ **(۳)**. القلب؛ **(۴)**. الأعرابيّ؛ **(۵)**. العلّامة؛ **(۶)**. العلم، مرّتين؛ **(۷)**. الكمال؛ **(۸)**. العلماء؛ **(۹)**. الفقيه؛ **(۱۰)**. النقص؛ **(۱۱)**. إحياء العلم؛ **(۱۲)**. الدراسة؛ **(۱۳)**. التصعّر؛ **(۱۴)**. الطعام؛ **(۱۵)**. المفترع؛ **(۱۶)**. العبادة؛ **(۱۷)**. رؤية الله؛ **(۱۸)**. الأبصار؛ **(۱۹)**. الغضب؛ **(۲۰)**. الرضا؛ **(۲۱)**. السخط؛ **(۲۲)**. جملة من أسماء الله؛ **(۲۳)**. الاسم؛ **(۲۴)**. البسملة؛ **(۲۵)**. الله؛ **(۲۶)**. النور؛ **(۲۷)**. الأوّل، مرّتين؛ **(۲۸)**. البَلَح؛ **(۲۹)**. البُسر؛ **(۳۰)**. الآخَر؛ **(۳۱)**. القدير؛ **(۳۲)**. العالم؛ **(۳۳)**. السميع؛ **(۳۴)**. البصير؛ **(۳۵)**. اللطيف؛

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.66.9.6]

(۳۶). القویّ؛ **(۳۷)**. الله أکبر؛ **(۳۸)**. سبحان الله؛ **(۳۹)**. الواحد؛ **(۴۰)**. القائم.

۴. نسخه خطی کتاب

نسخهٔ منحصر این اثر ضمن مجموعه‌ای به شماره ۲۴۰ در کتابخانهٔ فاضل خوانساری خوانسار موجود است (فهرست نسخه‌های خطی فاضل خوانساری، ج ۱ ص ۲۰۳ – ۲۰۵). در این مجموعه که ۱۱ رساله و ۲۹۹ برگ دارد، تمام رسائل آثار شیخ حر عاملی است، بجز رساله هفتم که اعتقادات شیخ صدوق است. کاتب آن ابراهیم بن محمدعلی عاملی است که شیخ آقا بزرگ تهرانی احتمال داده وی از شاگردان یا معاصران شیخ حرّ عاملی باشد. (طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۲، ص ۱۳)

یکی از شواهدی که این نظر محقق تهرانی را تأیید می‌کند، وجود نسخه‌هایی از آثار محدث عاملی به خط این کاتب است؛ از جمله:

الف. اثباة الهداة، کتابت ۱۱۲۵. (الذریعة، ج ۱ ص ۱۱۲، رقم ۵۴۱)

ب. وسائل الشیعة، کتابت ۱۱۲۳، نسخه خطی شماره ۲۳۴۸ مرکز احیای میراث اسلامی قم. (فهرست نسخه‌های خطی مرکز، ج ۶ ص ۳۵۳ – ۳۵۴)

ج. نسخه‌ای دیگر از وسائل الشیعة، کتابت ۱۱۲۴، نسخه خطی شماره ۵۹۶ مدرسه صدر بازار اصفهان. (فهرست نسخه‌های خطی مدرسه، ج ۲ ص ۴۳۵)

د. الفوائد الطوسیة. آغاز این نسخه به خط مؤلف است و ابراهیم عاملی آن را کامل کرده و به تاریخ ۲ جمادی الاخرهٔ ۱۱۲۱ به پایان برده است. نسخه به شمارهٔ ۷۸۳۸ در کتابخانه رضویه مشهد موجود است. (فهرست نسخه‌های خطی رضوی، ج ۱۴ ص ۳۸۸ – ۳۸۹) محقق تهرانی این نسخه را نزد سید محمدرضا تبریزی در نجف دیده بود و در کتابهایش آن را توصیف می‌کند. (الذریعة ج ۱۶ ص ۳۴۸ رقم ۱۶۱۶؛ طبقات اعلام الشیعة قرن ۱۲ ص ۱۳ – ۱۴)

تحقیق کتاب بر اساس همین نسخه توسط نگارنده انجام شده و با تقریظی از

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.66.9.6]

علامه سید عبدالستار الحسنی در مرحلهٔ چاپ و نشر است.

منابع

(۱). **الاقتراح فی أُصول النحو**: للشیخ جلال الدین عبد الرحمن بن أبی بکر السیوطیِ المصریّ الشافعیّ (۸۴۹ – ۹۱۱ ه)، ضبطه وعلّق علیه: عبد الحکیم عَطیّة، راجعه وقدّم له: علاء الدین عَطیّة، دار البیروتیّ، ط۲، ۱۴۲۷ ه / ۲۰۰۶ م.

(۲). **أمل الآمل فی علماء جبل عامل**: للشیخ محمّد بن الحسن الحُرّ العامِلیّ (۱۰۳۳ – ۱۱۰۴ هـ)، تحقیق السیّد أحمد الحُسَینیّ [الإشکوریّ]، مکتبة الأَندَلُس، مطبعة الآداب – بغداد، ط۱، ۱۳۸۵ ه .

(۳). **تاریخ الاحتجاج النحویّ بالحدیث الشریف**: للدکتور فخر الدین قباوة، دار الملتقی – حلب، ط۱، ۱۴۲۵ هـ / ۲۰۰۴ م.

(۴). **الذریعة إلی تصانیف الشیعة**: للشیخ محمّد محسن بن علیّ الشهیر بآقا بُزرگ الطِهرانیّ (۱۲۹۳ – ۱۳۸۹ هـ)، مطبعة الغریّ – النجف الأشرف، ط۱، ۱۳۵۵ ه .

(۵). **روضات الجنّات فی أحوال العلماء والسادات**: للسیّد محمّد باقر بن زین العابدین الموسویّ الخوانساریّ (۱۲۲۶ – ۱۳۱۳ هـ)، قدّم له السیّد محمّد تقیّ الکشفیّ، حقّقه: الشیخ أسد الله إسماعیلیان الدِّهاقانیّ، منشورات إسماعیلیان – قم المقدّسة، ط۱، ۱۳۹۰ ه .

(۶). **ریاض العلماء وحیاض الفضلاء**: للمیرزا عبد الله بن عیسی بیگ الأَفَندِیّ الإصفهانیّ (من أعلام القرن الثانی عشر)، تحقیق: السیّد أحمد الحُسَینیّ [الإشکوریّ]، مؤسّسة التاریخ العربی – بیروت، ط۱، ۱۴۳۱ ه.

(۷). **العربیّة العلویّة واللغة المرویّة**: للشیخ محمّد بن الحسن الحرّ العامِلیّ (۱۰۳۳ – ۱۱۰۴ ه)، تحقیق وحید الشَّوَندیّ، تحت الطبع.

(۸). **علم الحدیث**: شیخ کاظم مدیر شانه چی، مؤسّسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرّسین – قم، ط۲۱، ۱۳۸۷ ش.

(۹). **فهرست نسخه‌های خطّی کتابخانه آیة الله فاضل خوانساری (خوانسار – ایران)**: سیّد جعفر حسینی اشکوری، زیر نظر حاج محمّد حسن فاضلی، انتشارات انصاریان – قم، ط۱، ۱۴۱۶ ه / ۱۳۷۴ ش.

(۱۰). **فهرست نسخه‌های خطّی کتابخانه مدرسه صدر بازار – اصفهان**: سیّد جعفر حسینی اشکوری، مجمع ذخائر اسلامی – قم، ط ۱، ۱۴۲۶ ه / ۱۳۸۴ ش.

(۱۱). **فهرست کتب خطّی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ج۱۴)**: برات علی غلامی مقدّم، منشورات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۶ ش.

(۱۲). **فهرست نسخه‌های خطّی مدرسه علمیّه عالی نوّاب**: محمود یزدی مطلق (فاضل)، عروج اندیشه – مشهد، ط ۱، ۱۴۳۰ ه / ۱۳۸۸ ش.

(۱۳). **فهرست نسخه‌های خطّی مرکز احیاء میراث اسلامی، قم – ایران (ج۶)**: سیّد احمد حسینی [اشکوری]، سرور، ط۱، ۱۴۲۵ ه / ۱۳۸۳ ش.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.66.9.6]

(۱۴). **الكواكب المنتشرة فی القرن الثانی بعد العشـــرة (طبقات أعلام الشـــيعة)**: للشـــيخ محمّد محســـن بن علیّ الطِّهرانيّالمعروف بآقا بزرگ (۱۲۹۳ – ۱۳۸۹ ه)، دار إحياء التراث العربیّ– بيروت، ط۱، ۱۴۳۰ ه .

(۱۵). **لؤلؤة البحرين فی الإجازة لقرّتی العين**: للشيخ يوسف بن أحمد البحرانیّ (۱۱۰۷ – ۱۱۸۶ هـــ)، حقّقه و علّق عليه: العلّامة السيّد محمّد صادق آل بحر العلوم، مكتبة فخراویّ – المنامة، ط۱، ۱۴۲۹ ه / ۲۰۰۸ م.

(۱۶). **موقف النحاة من الاحتجاج بالحديث الشـريف**: للدكتورة خديجة الحديثیّ، دار الرشـيد، منشـورات وزارة الثقافة والإعلام – الجمهوريّة العراقيّة، ۱۹۸۱ م.

(۱۷). **النحويّون والحديث الشريف**: للدكتور خليل بنيان الحسون، دار جرير – عمان، ط۱، ۱۴۳۶ ه / ۲۰۱۶ م.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.66.9.6]